

Meerstemmigheid in erkenning van onrecht

Wat is er nodig om erkenning van en na onrecht te waarborgen? In dit artikel creëert Dagmar Punter een platform voor de inzichten van verschillende onderzoekers uit het *Dialogics of Justice*-project van de Universiteit voor Humanistiek. Zij vraagt hen op welke manier meerstemmigheid, het naast elkaar bestaan van diverse perspectieven tussen groepen mensen, individuen, maar ook binnen het individu, terugkomt in de cases die zij onderzoeken. Ruimte bieden aan meerstemmigheid is een belangrijke voorwaarde voor de weg naar erkenning van onrecht en het bereiken van rechtvaardigheid.

■ TEKST EN ILLUSTRATIE DAGMAR PUNTER FOTO'S CASPAR MERLIJN SCHOEVAARS

Het interdisciplinaire *Dialogics of Justice*-onderzoeksproject (2020-2025) van de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht onderzoekt wat er nodig is om rechtvaardigheid en erkenning voor slachtoffers van ernstige mensenrechtenschendingen door instituties, bedrijven of de staat te waarborgen.¹ Hoewel de roep om erkenning, bijvoorbeeld ten aanzien van de doorwerkende impact van koloniaal geweld zoals ten tijde van de slavernij, of rondom het extreme Nederlandse geweld tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog in maatschappelijke zin toeneemt, en daarnaast verschillende groepen ook hun juridische weg vinden, vragen de onderzoekers zich af wat er voor hen die de impact van dit onrecht ervaren nog meer nodig is om rechtvaardigheid te bereiken.² Het project kijkt daarom niet alleen naar juridische procedures en middelen als financiële compensatie maar ook naar de sociale, maatschappelijke en dialoogkant van erkenning en rechtvaardigheid. Het onderzoeksproject wordt geleid door Nicole Immler, hoogleraar *Historical Memory and Transformative Justice* die onder andere de zoektocht naar erkenning en herstel van koloniaal geweld als uitgangspunt neemt voor een relationeel perspectief. Obiozo Ukpabi (promovendus) onderzoekt het proces van rechtvaardigheidsherstel voor bewoners van de Nigerdelta die gebukt gaan onder de ernstige impact van olievervuiling en gaswinning door multinational Shell. Naomi Ormskerk (promovendus) onderzoekt de casus (seksueel) misbruik

Dagmar Punter
is redactielid van dit tijdschrift.

door de katholieke kerk en daarbij ook het belang van het transgenerationale perspectief. Niké Wentholt (postdoctoraal onderzoeker) onderzoekt de roep om erkenning voor het leed aangedaan tijdens de val van Srebrenica in de jaren negentig en welke overeenkomsten en verschillen er tussen de hiervoor genoemde casussen te vinden zijn. Zo wordt de weg naar

erkenning onderzocht in het gesprek tussen de burger, staat, het leger, (religieuze) instituties en multinationals, rondom thema's als misbruik, internationale interventies, koloniaal en oorlogsgeweld en blijvende ecologische schade.

Meerstemmigheid

Wanneer we kijken naar de basisdefinitie van conflict, waarbij twee of meerdere partijen een doel of waarde aanhangen die onverenigbaar blijkt te zijn, zien we ook de aanwezigheid van verschillende perspectieven terug. Deze perspectieven kunnen op diverse aspecten botsen of juist overlappen. Er is vaak sprake van schurende visies rondom de probleemdefinitie van het conflict, over wat waar en rechtvaardig is, over de interpretatie van kennis en informatie, hoe partijen het conflict ervaren, wat er in het verleden gebeurd is maar ook wat er nodig is om naar herstel, een oplossing of samenleven in de toekomst te werken.

Nu is het zelden het geval dat de verschillende perspectieven of stemmen van partijen met dezelfde sterkte galmen. Er is altijd sprake van een machtsverschil tussen het dominante discours en de onderbelichte of gemarginaliseerde stem. Een term die probeert het belang van het alternatieve en pluri-forme perspectieven te laten zien is *'multi-voicedness'*.³ Het lijkt op het muziekbegrip polyfonie waarbij meerdere melodieën of stemmen tegelijkertijd klinken en een volwaardige rol hebben. Immler beargumenteert dat deze meerstemmigheid niet alleen te vinden is bij verschillende individuen of groepen, maar dat deze verschillende stemmen ook binnen het individu kunnen samenkomen. Zelfs wanneer iemand een bepaald standpunt inneemt gaan daarachter vaak contrasterende stemmen schuil waar het individu constant mee in dialoog is (*'the dialogical self'*). Immler bespreekt deze term met betrekking tot de complexiteit van de Nederlandse discussie over kolonisatie en slavernij waarbij mensen bijvoorbeeld voorouders kunnen hebben die zowel plantages hielden als tot slaafgemaakt waren. Het laat zien dat het vaak veel ingewikkelder is om vanuit deze contrasterende geschiedenis-

sen één standpunt in te nemen en dat wanneer deze samenkomen nuance en empathie nodig is om dit palet achter de positie van een partij te kunnen zien.

Nicole Immler: 'Deze meerstemmige benadering laat zien op welke manieren erkenning opnieuw moet worden doordacht om meer recht te doen aan de verstregelde familierelaties in de Indonesische en Indo-Europese of Surinaamse diaspora. Deze is vaak anders dan de assumpties binnen de nationale debatten over identiteit suggereren en zijn helemaal niet zo duidelijk afgebakend als wordt gedacht. Het idee dat de onderdrukking van de een het privilege is van de ander, is een simplificatie; vooral als het onrecht structureel is. Posities en perspectieven liggen vaak dichtbij of overlappen elkaar. Het ervaren of uitoefenen van geweld en het hebben of ontkennen van privileges zijn eerder verbonden als grijstinten en vormen zo een uitdaging voor simpele slachtoffer/dader-erkenningmodellen.'

Er is vaak sprake van schurende visies rondom de probleemdefinitie van het conflict, over wat waar en rechtvaardig is

Het erkennen van meerstemmigheid binnen het individu en tussen groepen heeft implicaties voor hoe we in maatschappelijke discussies omgaan met het verleden; hoe creëren we bijvoorbeeld passende tentoonstellingen in musea over de Nederlandse koloniale geschiedenis en de doorwerking hiervan en wat is er nodig voor effectieve politieke excuses?⁴ Daarnaast kan, wanneer er geen ruimte is voor het complexe perspectief van een partij en een partij zich niet gehoord voelt in een bemiddeling, dialoog of herstelprocedure, het gevoel van onrecht alleen maar toenemen.⁵

Wanneer we meer weten over onbesproken en ongehoorde narratieven van slachtoffers, komen we dichterbij wat er nodig is om toe te werken naar duurzame erkenning, herstel en rechtvaardigheid. Ik vraag de onderzoekers welke tegenstrijdige stemmen er bestaan rondom erkenning, herstel en rechtvaardigheid in de casussen die zij onderzoeken, door wie en waar deze stemmen worden geuit, op welke vlakken deze botsen en waar er kansen liggen voor het verbinden van conflicterende perspectieven. Wat is er nodig om ruimte te bieden aan ongehoorde perspectieven en hoe kan dialoog worden bevorderd?

Divide-and-rule tactieken in de Nigerdelta

Obiozo Ukpabi: 'De wijze waarop de olie- en gaswinning de afgelopen zes decennia in Nigeria is ingericht en hoe de baten en de lasten die deze industrie met zich meebracht zijn verdeeld, heeft geleid tot verschillende vormen van conflict en geweld. Aan de basis van het probleem ligt volgens velen het koloniale extractiemodel, dat na de onafhankelijkheid in 1961 vrijwel intact is gebleven.⁶ Conflicten en geschillen tussen bewoners van de Nigerdelta en de Nigeriaanse postkoloniale staat, tussen bewoners en de multinationale oliemaatschap-

Nicole L. Immler is hoogleraar Historical Memory and Transformative Justice aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Zij leidt het NWO-VICI onderzoeksteam *Dialogics of Justice* over de rol van dialoog in erkennings- en herstelprocedures van historisch onrecht.

Obiozo Ukpabi voert haar promotieonderzoek uit aan de Universiteit voor Humanistiek naar de wijze waarop bewoners van de Nigerdelta in Nigeria pogen gerechtigheid en herstel te vinden voor de verwoestende gevolgen van decennialange olie- en aardgaswinning. Zij is opgeleid als sociaal en economisch historicus en heeft expertise in onder meer *oral history*, conflicthantering en *transitional justice*.

pijen zoals Shell (opererend in partnerschap met de staat) en tussen gemeenschappen onderling, zijn niet simpelweg te reduceren tot het verzet tegen deze delfstoffenwinning en haar verwoestende gevolgen in ecologisch, sociaaleconomisch en menselijk opzicht.⁷ In de beschrijving van de dynamiek van het *oil complex* wordt duidelijk hoe het kapitaal uit de olie- en gaswinning niet alleen uit Nigeria naar het mondiale noorden wordt gesluisd, maar ook binnen Nigeria, vanuit het gemarginaliseerde winningsgebied naar het politieke centrum, de lokale elite in de Nigerdelta, beweegt.⁸ In deze complexe dynamiek van systemisch conflict is het niet eenvoudig vast te stellen wie het slachtoffer is van de olie- en gaswinning, en wie de dader.

Wanneer we ons alleen richten op de tweedeling van slachtoffer en dader, wordt een belangrijk element van zowel leed als erkenning vergeten

De conflicten die direct en indirect voortkomen uit de olie- en gaswinning in de Nigerdelta zijn onder te verdelen in drie typen: 1) conflicten die ontstaan uit de oorspronkelijke winning-gerelateerde schade (bijvoorbeeld milieu en economische schade) van de omgeving en ten aanzien van de door de schade gemarginaliseerde *host communities* (gemeenschappen die wonen in een gebied waar olie en gas wordt gewonnen) door in dit geval Shell, 2) conflicten die ontstaan uit pogingen van de industrie of de staat om deze schade te beperken (bijvoorbeeld sociale schade veroorzaakt door misplaatste *corporate social responsibility*-initiatieven) en 3) de conflicten die ontstaan wanneer bewoners naar (soms onrechtmatige) middelen grijpen om gerechtigheid en herstel te vinden voor de geleden schade en (mensenrechten-) schendingen.

In alle drie deze typen conflict zien we het *divide-and-rule* probleem, wat door activisten en andere kritische betrokkenen wordt beschreven als de manier waarop olie- en gasmaatschappijen gebruikmaken van de verdeeldheid tussen gedupeerden, en daarnaast inspelen op de machtsongelijkheid binnen gemeenschappen. Dit gebeurt bijvoorbeeld door corporate social responsibility-beleid van de multinational waarin enkele gemeenschappen of prominente leden of vertegenwoordigers van gemeenschappen, een geprivilegieerde status krijgen toegekend. Zo wordt er bijvoorbeeld onderscheid gemaakt tussen de gemeenschappen die wel of niet in de directe nabijheid van de olie-installaties wonen, terwijl de impact van de gas- en oliewinning breder geleden wordt. Hierdoor creëren de veroorzakers van de schade een nieuwe laag van onrecht, marginalisering en miskenning, en daarmee een nieuwe bron van conflict. *Divide-and-rule* kan ook onbewust voortkomen uit *eco-social justice*-groeperingen zelf die juist gerechtigheid en herstel proberen te vinden voor verschillende gedupeerde groepen. Dit laat de complexiteit zien van de verschillende lagen van conflict, de verscheidenheid aan belangengroepen en de onbewuste gevolgen van strategieën met soms goede intenties. Voor de eisende partijen is het, in het geval van (transnationale) rechtszaken, daarom vaak noodzaak om uiterst zorgvuldig te werk te gaan en te lavenen tussen deze *divide-and-rule* strategieën en de complexiteit van conflictlagen. Alleen dan zal de waarde van deze inspanningen zich vertalen in meer wederkerige, in plaats van nog meer extractieve relaties.'

Slachtoffer versus dader in katholieke kerk

Naomi Ormskerk: 'Het paradigma van slachtoffer versus dader is een gemakkelijke valkuil om in te vallen bij het bestuderen van casussen van historisch institutioneel misbruik. Ook wanneer we het misbruik binnen katholieke instituties, voornamelijk tussen de jaren 1950-1970, bestuderen. Het gaat hier om machtsmisbruik, wat zich uitte in seksuele, psychische en fysieke mishandelingen, verwaarlozing en dwangarbeid, met name door geestelijken (broeders, paters, priesters en nonnen). Maar ook de katholieke instituties en instellingen waarin het misbruik heeft kunnen plaatsvinden kunnen worden gezien als verantwoordelijk voor of getuigen van misbruik omdat zij vaak op systematische wijze het misbruik hebben ontkend en de individuele daders het hand boven het hoofd hebben gehouden.

Omdat het in deze cases in eerste instantie redelijk voor zich lijkt te spreken wie slachtoffer is en wie dader, is het dan ook niet vreemd dat de media en de politiek, maar ook (wetenschappelijk) onderzoek zich vaak richten op deze dichotomie van slachtoffer versus (individuele) dader. Hun stemmen lijken vaak lijnrecht tegenover elkaar te staan. Waar de dader, maar vaker nog het instituut, zijn daden ontkent, zijn slachtoffers op zoek naar erkenning, herkenning, openheid van het verleden naar de buitenwereld, zich niet meer hoeven te schamen om wat hen aangedaan is en garanties dat dit grootschalige onrecht niet meer voorkomt. Slachtoffers willen dat hun geschiedenis, hun verhaal, voor 'vol' wordt aangezien, maar door machtsongelijkheid tussen individuele slachtoffers en een invloedrijk instituut als de katholieke kerk, gebeurt dit nog veel te weinig. Wanneer we ons alleen richten op de tweedeling van

Naomi Ormskerk is promovenda binnen het *Dialogics of Justice*-project en heeft een achtergrond in (klinische/forensische) psychologie en criminologie. Ze doet onderzoek naar de victimologische en institutionele aspecten van onrechtvaardigheid in de casus van misbruik door de katholieke kerk.

slachtoffer en dader, wordt een belangrijk element van zowel leed als erkenning vergeten, namelijk de sociale context waarin deze heeft plaatsgevonden en zou moeten plaatsvinden.

Het misbruik vond plaats binnen katholieke instituten, waarbij het systeem en de 'regels' die bij dit systeem horen het misbruik in de hand werkten. Maar als het gaat om erkenning zien we ook juist dat de familie van het slachtoffer amper een rol speelt. Uit eerder onderzoek blijkt dat leed zogeheten rimpeleffecten heeft.⁹ Leed werkt vaak door in familiesystemen, waardoor ouders, broers of zussen, kinderen en kleinkinderen van slachtoffers ook lijden. Dit wordt pijnlijk duidelijk in het volgende citaat van een ex-pupil van de Magdalene Laundries in Ierland, waar duizenden vrouwen en meisjes werden verwaarloosd en dwangarbeid moesten verrichten. Het leed wat ex-pupillen van de Goede Herder-instellingen in Nederland, een van de contexten die ik onderzoek, is aangedaan, is vergelijkbaar.

'Het is heel belangrijk dat ze [de Laundries, NO] onthouden dat wat ze ons als mensen hebben aangedaan, ze ook ons gezin hebben aangedaan. Mijn kinderen lijden. Mijn kinderen zijn zoals ze zijn door wie ik ben. Doordat zij mij zo gemaakt hebben. Mijn kinderen weten dat ik van ze hou, maar ik kan het ze niet tonen. En omdat ik dat niet voor hen kan doen, ben ik op mijn beurt bang dat het hen en weer hun kinderen zal beïnvloeden. Het is dus een rimpeleffect. Ze hebben dit niet alleen bij mij gedaan, maar ook bij mijn kinderen, enzovoort, enzovoort. (...) Het moeilijke voor ons, ook voor mij, is dat ze ons onderwijs hebben ontnomen. We werkten in wasserijen in plaats van onderwijs te volgen. Het is erg vernederend als je kind huiswerk aan het maken is en jij snapt het niet. Je kunt ze gewoonweg niet helpen.'

De beschrijving van deze rimpeleffecten laat zien dat het belangrijk is dat in erkenningsprocessen de stemmen en getuigenissen van familieleden ook worden meegenomen. Hoewel verschillende onderzoeken laten zien dat familieleden vaak ook een bepaalde, andere, vorm van erkenning zoeken als betrokken slachtoffers, zien we dat dit in processen, zowel in

het binnen- als buitenland, nauwelijks tot niet gebeurt.¹⁰ Deze vorm van meerstemmigheid is ook nog nagenoeg afwezig in onderzoek naar misbruik door katholieke instituties. Juist deze nog ongehoorde roep van familieleden neemt een belangrijke plaats in binnen mijn onderzoek. Wat is er nodig om de verschillende perspectieven rondom erkenning, herstel en rechtvaardigheid met elkaar te verbinden; welke randvoorwaarden moeten er zijn? Ik pleit voor een verbreding van erkenningsprocedures, waarbij niet alleen het slachtoffer en de dader met elkaar in gesprek gaan, maar allen – dus ook familieleden – die beïnvloed zijn door het onrecht. Alleen zo kan er bredere erkenning en maatschappelijk herstel plaatsvinden.'

Toenadering in de casus Srebrenica

Niké Wentholt: 'In de casus Srebrenica kijken we zowel naar de rechtszaken als niet-juridische initiatieven, gevoerd door overlevenden van de genocide en door Dutchbat-veteranen. Allebei procedeerden ze tegen de Nederlandse staat. In deze bijdrage ga ik alleen in op de juridische procedures.

Binnen de rechtszaken wordt dialoog bemoeilijkt omdat de verschillende betrokken partijen vanuit totaal verschillende narratieven spreken. Waar de overlevenden praten in termen van menselijk leed en menselijke waardigheid, kiest de Nederlandse staat een techno-bureaucratisch discours. Omdat er geen gemeenschappelijke taal wordt gesproken, is er letterlijk geen gesprek mogelijk. Dit leidt niet alleen tot polarisatie tussen die twee groepen, wat vooral consequenties heeft voor het gevoel van burgerschap van Bosnische Nederlanders (veel voelen zich als Nederlands burger niet gezien door de overheid). Het zorgt ook voor een herhaling van de logica van het leed zelf: de onaantastbare, abstracte overheid versus het kwetsbare slachtoffer. De Nederlandse staat creëert en cultiveert in de manier waarop het de rechtszaken aangaat, bewust en onbewust een nieuwe polarisatie tussen overlevenden en veteranen die niet overeenkomt met deze eerste logica of geleefde ervaring van het leed zelf. Ook hier zien we een divide-and-rule strategie die de blik weg probeert te leiden van het systematische, politieke karakter van het onrecht door de staat.

Omdat er geen gemeenschappelijke taal wordt gesproken, is er letterlijk geen gesprek mogelijk

In dit karakter van de logica van het leed en de herhaling en versterking hiervan zie ik ook de randvoorwaarden voor het verbinden van deze perspectieven. Er moet allereerst erkenning komen voor de systematiek van en politieke verantwoordelijkheid voor het leed. Zo zijn er bijvoorbeeld nu politieke excuses voor Srebrenica. Hoewel deze heel beperkt zijn geformuleerd zijn ze voor de gemeenschap toch waardevol, omdat ze die zien als een eerste stap naar meer erkenning. Maar er is meer nodig. Op dit moment zie ik mogelijkheden voor de Nederlandse staat om meer toenadering te zoeken tot het perspectief van de overlevenden dat draait om menselijk leed en menselijke waardigheid. En zo dus meer te verbinden met het narratief van de slachtoffers. Dit gaat verder dan het noodzakelijke verantwoordelijkheid nemen.

Niké Wentholt doet onderzoek naar *transitional justice*, erkenning en herstel. Ze is historicus met een achtergrond in Rusland- en Oost-Europa-studies. Ze werkt als postdoc-onderzoeker in het project *Dialogics of Justice* aan de Universiteit voor Humanistiek.

Welke 'stemmen' liggen er achter de geuite posities en belangen van partijen in conflictbemiddeling?

Deze beweging is echter nauwelijks nog aanwezig. Ook in de compensatieprocedure voor de Moeders van Srebrenica worden bureaucratie, individuele en technische benaderingen opnieuw centraal gesteld. Er is nog geen echt gesprek in de Nederlandse politiek over het systemische, politieke, collectieve en menselijke karakter van het leed én het reparatieproces. In de media is dit er al meer, maar ook hier wordt vaak vervallen in het 'gemaakte' onderscheid tussen overlevende en veteraan, inzoomend op de individuele dimensie en daarmee het politieke, en structurele buiten beschouwing latend. Het onvermogen of de onwil om tot een echte meerstemmigheid te komen in deze casus, ligt dus voor mij grotendeels bij elke nieuwe 'cyclus van ontkenning' door het instituut of de overheid. Wat we zien in meerdere casussen is dat het verantwoordelijke instituut vergelijkbare cycli doorloopt: 1) de feiten of het leed worden erkend, 2) de feiten of het leed worden erkend, maar de eigen rol daarin niet, 3) een zekere mate van de eigen rol wordt erkend, maar er wordt beweerd dat documentatie of informatie niet beschikbaar is, 4) de documentatie of informatie (gedwongen, bijvoorbeeld door de rechter) wordt erkend, maar er wordt een claim gemaakt op nuance of staatsveiligheid, en 5) het 'incident' en de eigen verantwoordelijkheid wordt erkend (vaak gedwongen door een rechter), maar het systematische karakter ervan blijft ontkend. Deze cycli van ontkenning bemoeilijken zowel het bereiken van meerstemmigheid in dialoog als het waarborgen van erkenning en bereiken van rechtvaardigheid.'

Vorbij verdeeltactieken

De hier genoemde bijdragen van de onderzoekers laten niet alleen het belang van meerstemmigheid zien maar geven ook inzicht in de complexiteit van en voorwaarden voor dialoog tussen partijen. Zo kent de weg naar erkenning vele gedaanten. Hoewel de thematiek uiteenloopt is er ook juist veel overlap te

vinden in de besproken dynamiek en processen. Alle besproken casussen laten zien dat het te simplistisch is om groepen mensen in te delen in posities van daders en slachtoffers en dat de stem van families, gemeenschappen of diaspora's hierin vaak vergeten worden. Daarnaast wordt er vaak geen rekening gehouden met de machtsongelijkheid in deze conflictonderhandelingen. Typisch zijn de verdeeltactieken van dominante partijen zoals de staat, het instituut of het bedrijf, die ervoor zorgen dat verschillende eisende partijen tegen elkaar worden uitgespeeld, wat voor eigen gewin van de meest machtige partijen zorgt. Dat is een tactiek die voortkomt uit een cyclus van ontkenning. Ruimte bieden aan de verschillende stemmen zoals in de Dialogics of Justice-onderzoeksgroep brengt ook voor conflictantering in het algemeen, en voor interpersoonlijke interacties op kleinere schaal, inzichten met zich mee. Welke 'stemmen' liggen er achter de geuite posities en belangen van partijen in conflictbemiddeling? Krijgen deze stemmen en de complexiteit van deze stemmen gelijkwaardig de ruimte? Welke assumpties hebben de bemiddelaar en de partijen over en weer over de posities van betrokkenen? En welke afweermechanismen en vormen van ontkenning spelen een rol in de weg naar rechtvaardigheid en gehoord voelen? ■

NOTEN

1. dialogicsofjustice.org.
2. Nicole Immler, *De (Dia)Logics van Herkenning en Herstel. Het belang van geschiedenis voor rechtvaardigheid* (oratie Universiteit voor Humanistiek), Utrecht: Universiteit voor Humanistiek 2022.
3. Nicole L. Immler, 'The Netherlands-Indies; Rethinking post-colonial recognition from a multi-voiced perspective', *Wacana, Journal of the Humanities of Indonesia* 2022/3. Voor meer detail over de concepten multi-voicedness en dialogical self, zie Hubert Hermans & Agnieszka Hermans-Konopka, *Dialogical self theory. Positioning and counter-positioning in a globalizing society*, New York: Cambridge University Press 2010.
4. Voor TC 2023/1 interviewde ik onderzoekers van het Political Apologies Across Cultures-project (Tilburg University) over de voorwaarden en taal van politieke excuses. Tijdens de totstandkoming van dit artikel sprak ook koning Willem Alexander excuses uit voor het Nederlandse slavernijverleden tijdens de herdenking op 1 juli 2023.
5. Lees in dit themanummer ook het artikel van Carla Roos over wat 'ongehoord voelen' op individueel en groepsniveau betekent.
6. H. Yusuf, 'Colonialism and Dilemmas of Transitional Justice in Nigeria', *International Journal of Transitional Justice* 2018/2, p. 257.
7. Cyril I. Obi, 'Oil Extraction, Dispossession, Resistance, and Conflict in Nigeria's Oil-Rich Niger Delta', *Canadian Journal of Development Studies/Revue canadienne d'études du développement* 2010/1-2, p. 219-236, Elias Edise Courson, *Spaces of Insurgency: Petro-Violence and the Geography of Conflict in Nigeria's Niger Delta* (diss. University of California, ongepubliceerd), Berkeley 2016.
8. Michael Watts, 'Righteous Oil? Human Rights, the Oil Complex and Corporate Social Responsibility', *Annual review of environment and resources* 2005/1, p. 373-407.
9. K.E. Kudlac, *Family narratives of crisis and strength: a phenomenological study of the effects on the family system when a child has been sexually abused by a Catholic priest* (diss. Texas Woman's University), Denton 2006, L.H. Wind, J.M. Sullivan & D.J. Levins, 'Survivors' perspectives on the impact of clergy sexual abuse on families of origin', *Journal of Child Sexual Abuse* 2008/3-4, p. 238-254.
10. P. Lundy, "I just want justice": The impact of historical institutional child-abuse inquiries from the survivor's perspective', *Eire-Ireland* 2020/1-2, p. 252-278.